

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ ШЛЮБНО-СІМЕЙНОГО ПАРТНЕРСТВА: ПОСТМОДЕРНИЙ ДИСКУРС

Яцина О.Ф.

*ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
доцент кафедри психології кандидат педагогічних наук, доцент*

Кожна людина, обираючи свій життєвий шлях, конструює взаємодію з іншими людьми, тому знання про те, як складаються стосунки особистості, універсально актуальні в усі часи, водночас їхня особливість завжди детермінована станом суспільного розвитку, який сьогодні прийнято пов'язувати з постмодернізмом. Постмодернізм як поліфонічне і трансдисциплінарне поняття вирізняється різністю смислів, що вкладаються в його зміст: від розуміння поняття як «глобального стану цивілізації останніх десятиліть, сукупність культурних настроїв і філософських тенденцій, пов'язаних з переживанням завершеності певного культурологічного етапу розвитку, вступу у полосу еволюційної кризи, викорінення сучасності» [6,8], до

трактування його як способу і стилю життя, особливого духовного настрою, притаманного суспільствам, що завершили стадію модернізації. Еволюційний зміст постмодернізму пов'язують з переосмисленням прожитого, демонтажем завалів цивілізації, деконструкцією [5,53]. В постмодернізмі наголошується не на універсальності схем, а на їх індивідуальності, варіативності, ситуативності контексту і того значення, яке воно має власне для індивіда. Через це множинність інтерпретацій стала методологічним принципом постмодернізму, що допомагає особистості пізнавати і перетворювати сучасні реалії, конструюючи свій суб'єктивний світ в об'єктивному просторі.

Постмодернізм тлумачать як стиль невизначеності, розмитості, надлишковості смислів, що найбільше визначає світовідчуття сучасної реальності. Як нам здається, постмодернізм, головним чином, вирізняється множиною смислів, які виникають у людей на ґрунті їх життєвих цінностей, внаслідок чого людина конструє свою реальність. Сучасний світ багатомірний, гетерогенний і мозаїчний, та кожен в ньому складає свій візерунок і залежить він передусім від особливостей самосвідомості. Тут доречно згадати філософствування М.К.Мамардашвілі про те, що розуміння сучасних реалій потребує здійснення процедури «феноменологічної редукції» - очищення своєї свідомості від шаблонів, установок і готових теорій. Тому адекватною сучасності вважається постмодерністська теорія, характерною ознакою якої є установка на комунікативність і «зв'язок всього з усім» [7, 52]. Очевидно, установка на комунікативність та використання інтерпретації, тлумачення їх як комунікативних процесів спрямовується, перш за все, на пошуки свого життєвого шляху в ситуації багатоманітності варіантів вибору. І реконструкція життєвих смислів стає одним із кроків в пошуку Я, реалізації свободи і відповідальності.

Асоціюючи поняття «постмодернізм» з постіндустріальними змінами суспільства, Д. Белл називав такі його риси, як гетерогенність, різноманітність, плюралізм (Bell, 1967), Ю.Хабермас ввів поняття «комунікативної раціональності» як синтетичного механізму подолання протиріч. Сучасні дослідники, оперуючи наведеною термінологією, комунікативну раціональність розглядають як інструментальний засіб, за допомогою якого «з окремих фрагментів складається мозаїка, і постмодернізм стає силою, що дозволяє побачити загальну картину ще до того, як та стане реальністю» [7, 55]. Наприклад, діалогічні концепції особистості М.М.Бахтіна, М.Бубера – це один із фрагментів зміненої реальності ХХ ст., а концепція С.Л. Рубінштейна, в якій ведучою є ідея про те, що людина як суб'єкт підпорядковується загальним закономірностям буття, включається в буття і сама є особливим рівнем розвитку буття, «формуванням буття» (А.Г. Асмолов) – інший. Але це фрагменти однієї картини, що засвідчує зміну культурної парадигми (зміни методів і способів пізнання в цілому). Про комунікативну раціональність в змісті поєднання між собою шарів пізнання, етики, реальної діяльності і соціального контексту за допомогою поняття дискурсу (дискурси-практики, дискурси-знання, дискурси-правила) міркував і М.Фуко в праці «Воля до

істини». Зазначається, що дискурси різних видів формують у її учасників різну поведінку, розміщують її в рамки певних дискурсів, визначаючи не тільки поведінку учасників, а й комунікативну ситуацію дискурсу. Інституціональні дискурси формують ідентичності, що тісно пов'язані з ключовими проблемами цих дискурсів, зокрема в рамках дискурсу шлюбно-сімейних стосунків подружжя може набувати нові ідентичності, кожна з яких передбачає певну поведінку в контексті функціонально-рольового розподілу обов'язків між партнерами. Певна річ, представлені в сучасній реальності різні соціально-психологічні практики зазнають змін від впливів трансформаційних соціально-економічних процесів, змінюючи дискурс практик і впливаючи на конструювання соціальної реальності. Відтак і індивід характеризується як гнучкий дискурсивний конструкт, що постійно змінюється в процесі соціальної взаємодії (Potter J., Wetherel M. 1995).

Поняття «постмодернізм» розкривається через розуміння змісту принципу фрагментарності, що зводиться до твердження про руйнування універсального світу модерну і утворення незліченної множини різнорідних фрагментів, в строкатій мозаїці яких вже неможливо виділити щось абсолютне. Вхідження фрагментарності в життя сучасного суспільства пов'язане з розумінням штучності і поверховості будь-яких стереотипів. Свідомість людини також перестає бути універсальною, тобто відходить від загальноприйнятих схем мислення, надаючи перевагу нестандартним думкам, вчинкам, що не узгоджуються зі схемами і не піддаються класифікації з тих причин, що не вкладаються в старі категорії, тому що мають дивну, текучу, беззмістовну форму. А. Тоффлер вважає, що за таких умов люди в більшій мірі виявляють свою індивідуальність, позаяк не намагаються втиснути нові дані в стандартні категорії чи просто запозичити готову модель реальності [8, 99]. Фрагментарність структури сучасного суспільства забезпечує людині можливість жити таким життям, який вона конструює, обираючи власний фрагмент культурного простору.

Таким чином, постмодерністський дискурс ХХІ століття, змінюючи попередні уявлення, вирізняється спрямуванням дослідницької уваги на ідеї дискурсу і соціальної конструкції поведінки людини. Так, проблема стосунків особистості в контексті феноменології пізнання і самопізнання характеризується зростанням рефлексії ціннісних і смислових аспектів світу людини, проблеми її вибору і самовизначення, а від неї до свободи і відповідальності. Центр реальності переміщується у власне Я індивідуальної людської особистості. Таким чином, суб'єкт пізнання не дистанціюється від світу, а знаходиться в ньому і занурюється в природну і соціальну дійсність, де світ виявляється таким, яким його бачить суб'єкт. Відтак центром аналізу стає повсякденність як сфера проявів, феноменізації суспільних практик, тому постмодерний дискурс зосереджений на окремих проблемах соціуму, які розглядаються в соціальних науках як соціально-психологічні практики.

В фокусі дискурсу постмодерну знаходяться взаємозв'язки в локальному контексті, соціальне конструювання реальності і суб'єкт Я як система

стосунків. Внаслідок цього в дискурсивному змісті постмодерну артикуються власне стосунки індивіда з іншими: Я існує завдяки своїм стосункам з іншими як частина загальної картини світу, Я-ідентичність реконструюється відносно існуючому соціальному контексту. Відтак Я перетворюється через включеність у множинність соціальних зв'язків, які в реальному світі представлені різноманітними соціально-психологічними практиками.

Практика як одне з центральних понять гуманітарних і соціальних наук тлумачиться як чуттєво-предметна форма життєдіяльності суспільно розвинутої людини, що виражає специфіку людського ставлення до світу, спосіб буття людини в світі. Тобто під практикою в широкому сенсі розуміють спільну діяльність людей, сукупність усіх форм діяльності людини як соціальної істоти, в т.ч. стосунки між індивідами. Як доцільна діяльність, практика являє собою цілісну систему операцій і розкриває свою сутність в наступному: мета, власне доцільна діяльність, предмет, засоби, результат практичної діяльності. Поняття «соціальної практики» визначається сукупністю прийнятих у культурі способів діяльності й звичних навичок обігу з різними предметами: людьми, речами, мовою, часом, простором.

Концепт соціально-психологічної практики кристалізується через аналіз філософських, соціологічних, психологічних теорій. Для його обґрунтування у дослідженні практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства проаналізуємо ті, які мають теоретичне значення для дослідження. Перш за все, соціологічно інтерпретуючи соціальні практики, звертаються до концепції соціальних дій, де дія являє собою первинний елемент соціальної практики. За М.Вебером, соціальна дія співвідноситься з діями інших людей і орієнтується на них. Важливою ознакою соціальної дії є осмислення (визначення смислів) дій, суб'єктивного начала [1, 603]. В подальшому в концепції Т.Парсонса було визначено, що система дій – це структурований набір одиничних актів. Модель системи соціальної дії включає підсистеми: соціальну (інтеграція дій індивідів), культурну (взірці дій, принципи вибору цілей, цінностей), особистісну (індивідуальні особливості актора), органічну (взаємодія актора з середовищем). Зазначене дозволяє Н.Л.Антоновій висловити слушну думку про те, що М.Вебер і Т. Парсонс, розкриваючи сутність і зміст соціальної дії, зробили заявку на вивчення соціальних практик як соціальних дій. В найбільш широкому змісті, практика – це все те, що соціальний агент робить сам і з чим він зустрічається в соціальному світі [1, 552].

Практика структурована: з одного боку, існуванням об'єктивної структури, що впливає на практики; з іншого – соціальні агенти можуть впливати на соціальну дійсність через практики, трансформуючи структури. У зв'язку з цим особливий інтерес мають концепції Е.Гідденса та П.Бурдьє. Е.Гідденс вважає, що з сукупності соціальних практик утворюється соціальна реальність: «соціальні практики, що розгортаються в просторі й часі, є джерелом утворення суб'єкта, і соціального об'єкта [2,69-70]. Ми розуміємо це наступним чином: представлені сьогодні різноманітні соціально-психологічні

практики відображають зміст трансформаційних процесів в суспільстві, які впливають на змістовий бік соціальних інститутів. Відтак множинність практик, представлених у соціумі, детермінована характером глобальних трансформаційних суспільно-економічних процесів та пов'язаних з ними змін самої особистості, які по відношенню до останньої, мають значення об'єктивної реальності.

Е.Гідденс сформулював ідею дуальності структури практики, згідно якої, з одного боку, структура із властивим їй набором правил і ресурсів характеризується регулярною відтвореністю, існуванням поза часом і простором, вона проявляється в пам'яті індивіда у вигляді «відбитків» соціальної практики й вирізняється «відсутністю суб'єкта». З іншого боку, «соціальні системи, які мають структурні властивості, існують у вигляді ситуативних дій суб'єктів діяльності, що відтворюються у просторі і часі. Аналіз структурації соціальних систем передбачає вивчення способів створення й відтворення цих систем – заснованих на осмислених діях акторів, які займають стосовно один одного певні позиції і використовують правила і ресурси в різноманітних контекстах діяльності – у процесі взаємодії [2, 69-70]. Отже, індивід використовує правила і ресурси, структурує їх у конструкти і відтворює у взаємодії з іншими людьми. Дуальність передбачає взаємозв'язок індивідуальної дії і структури, правила є одночасно і результатом, і умовою дії індивідів: «Структуральні властивості соціальної системи виступають і як засіб створення соціального життя..., і одночасно, як результати, вироблені й відтворені цією діяльністю [2, 70].

Наведені тези наводять на думку про те, що сконструйовані і реконструйовані соціально-психологічні практики є результатом усвідомленого смислоутворення. Тобто утворені практики несуть для суб'єктів нові смисли і природно спричиняють руйнування старих смислових структур, отже, а відтак впливають на зміни соціального інституту. А позаяк соціальні інститути завжди мають історію, продуктом якої вони є (Лукман, Бергер), то доцільно говорити про те, що соціально-психологічні практики деконструюють соціальні інститути, зокрема їх структурно-функціональний бік. В дискурсі постмодерну це розуміється як процес переосмислення індивідом старого смислу і надання нового, що відображається на змісті, внутрішній характеристиці конструйованих практик. Закономірність деконструкції соціальних інститутів, зокрема сім'ї, шлюбу, батьківства, стає очевидною, коли згадати про погляди на соціальний інститут як на систему соціальних ролей, організовану систему поведінки й соціальних відносин (П.Хортон, Т.Парсонс, Н.Сторер) чи як на систему норм, що регулюють поведінку (Р.Кеніг), які суттєво змінюються під впливом трансформаційних процесів в суспільстві. Цей процес можна характеризувати як лімінальний (liminality), тобто такий, що включає зміни соціального статусу, цінностей і норм, ідентичності і самосвідомості, осмислення і розуміння [9]. Постмодерний дискурс власне і вирізняється переосмисленням і смислоутворенням психологічних конструктів, які відтворюють відношення Я до себе, до інших, до світу (чоловічій-жіночій,

одружений-нежонатий, дитний-бездітний) і важко рефлексуються. Звідси, невизначеність, амбівалентність переживань, думок, деструктивність поведінки. На думку, Тульчинського Г.Л., це може бути ознакою переходу у «новий культуральний стан», що характерно для періоду лімінальності [9]. Отже, лімінальність, насправді, являє собою ситуацію пошуку Я, своєї ідентичності, ситуації реалізації свободи, особливо це відчутно в період суспільних трансформацій, адже будь-які процеси змін є лімінальні, тому що спрямовані до самозмін кожної людини. Лімінальний дискурс помітний і в працях М.Бахтіна, в центрі уваги якого стояло питання становлення і зміни особистості, пошук своєї ідентичності, само-буття.

В теорії сучасного структуралізму, представленій в праці П.Бурдьє «Практический смысл», знаходимо підтвердження тому, що практика має подвійну структуру: з одного боку, детермінується соціальним середовищем, а з іншого, впливає на це середовище, змінюючи його структуру.

У зв'язку із даним положенням в науковому дискурсі звертається увага на існування двох протилежних методологічних підходів до розуміння суті соціальної практики. Перший полягає в тому, що «соціальний інститут – це відносно стійкі типи і форми соціальної практики, за допомогою яких організується суспільне життя, забезпечується стійкість зв'язків і стосунків в рамках соціальної організації суспільства [1,92-97]. З цього слідує, що соціальна практика є первинною по відношенню до соціального інституту, де останній є лише формою соціальної практики. В контексті теми дослідження дана теза з кута зору історичної хронології, може бути цілком прийнятна. Адже перші практики стосунків між чоловіком і жінкою з метою продовження роду закладалися задовго до інституалізації сім'ї.

За основу іншого підходу береться теза про те, що соціальні практики є формою функціонування соціальних інститутів. Аргументами на користь даного твердження висувуються положення про те, що:

- соціальні практики – це конкретні форми функціонування суспільних інститутів;
- загальну форму реалізації кожного інституту утворюють соціальні практики у своїй сукупності;
- соціальні інститути більш стійкі за форми своєї реалізації і зміна практики не змінює їх сутності;
- зміни в соціальних інститутах приводять до змін у практиках [3].

Зазначене узгоджується з тим, що ми спостерігаємо в архітектурі сучасних шлюбно-сімейних стосунків і батьківстві: множинність соціально-психологічних практик є критерієм інституціональних змін в сім'ї, шлюбі і батьківстві. Обґрунтованим і методологічно важливим вважаємо підхід М.А.Шабанової, на думку якої, «соціальні інститути співвідносяться із соціальними практиками, як зміст із формою, або сутність із явищем. Інститути, як усякі сутності, глибші й стійкіші за свої форми. Практика як форма – більш конкретна» [10,19]. Якщо вірно те, що соціальна практика є первинною по відношенню до соціального інституту, де останній є лише

формою соціальної практики, то вірно й інше, що сім'я, шлюб теж є соціальною практикою інституту сім'ї і вони (практики) є формою функціонування соціальних інститутів.

Узагальнюючи наведені положення, можемо зазначити наступне:

1. Спочатку була практика, а потім утворився соціальний інститут.
2. Сім'я, шлюб є соціальними практиками інституту сім'ї.
3. Соціальний інститут сім'ї є формою соціальної практики.
4. Соціальні практики є формою функціонування соціальних інститутів.

Зважаючи на викладене вище, сім'я як соціальний інститут породжує різні соціально-психологічні практики стосунків між партнерами. Тому традиційна патріархальна чи нуклеарна сім'я, чи материнська, чи конкубінат, чи бінуклеарна сім'я – це різні соціально-психологічні практики сім'ї як соціального інституту, що є конкретною формою функціонування соціального інституту сім'ї.

Відтак, логічно соціально-психологічні практики розглядати як інституціональні форми, які «мобільні, пластичні, мінливі і являють собою конкретні встановлені взірці, способи, організації, в яких проявляється порядок взаємодії соціальних суб'єктів» [Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России. Новосибирск, 2001.], головне призначення котрих – реалізація сутнісних характеристик базових соціальних інститутів. «Практики як сукупності соціальних дій і взаємодій здійснюють функціонування інститутів у суспільстві», «є умовою існування соціальних інститутів» [1, 96].

Та важко цілком погодитись з твердженням Антонової Н.Л. в тому, що трансформація практик не тягне за собою глибинних змін базових інститутів (авторка вважає цю тезу цілком прийнятною для традиційних інститутів) [1, 96]. Адже переносючи твердження, зокрема на традиційні інститути сім'ї, шлюбу і батьківства, ми схильні стверджувати, що існуючі сьогодні соціально-психологічні практики шлюбно-сімейних і батьківських стосунків суттєво впливають на структурно-функціональні зміни базового інституту сім'ї. Тому дозволимо поточнити думку вченої і в тому, що зазначене твердження є вірним лише по відношенню до традиційних шлюбно-сімейних стосунків і батьківства періоду патріархату, нуклеарної сім'ї періоду модерну. Сучасний аналіз практик показує, що в умовах конкретного суспільства поряд із «формальними соціальними практиками» (Антонова), які реалізують принципи і функції соціальних інститутів, існують і «неформальні соціальні практики», що «вступають у протиріччя зі сталими стандартами» і вказують на кризові явища функціонування інститутів [1, 97]. Дане твердження відповідає логіці іншого твердження щодо характеристик соціальних практик: відтворюваності, стійкості, масовості і нормативності. В нашому розумінні поділ соціальних практик на формальні і неформальні є умовним, позаяк сучасний дискурс таку характеристику, як нормативність сприймає як розмите, штучне уявлення про норму і її межі, статичний і абстрактний стереотип, воно, як нам здається, безвідносно до особистості і її ситуації соціального розвитку. Тому постмодерний дискурс спрямовує вектор досліджень трансформаційних змін

сім'ї на аналіз смислової уразливості традиційних практик сім'ї для особистості. Та власне і представленість у реальному світі різних соціально-психологічних практик також вказують на суттєві зміни соціального інституту сім'ї та шлюбу. Як приклад, батьківство відокремлюється від шлюбу (народження дитини/дітей поза шлюбом в т.зв. материнській сім'ї; виховання дитини/дітей батьками, що не перебувають у шлюбі).

Узагальнюючи основні положення, виокремимо найбільш перспективні твердження, що дозволять здійснити психологічний аналіз практик шлюбно-сімейного партнерства.

- Множинність інтерпретацій смислів (методологічний принцип постмодернізму), які виникають у людини на ґрунті її життєвих цінностей, пояснює витоки виникнення в реальному світі різних конструкцій соціально-психологічних практик, де індивід характеризується як гнучкий дискурсивний конструкт, що постійно змінюється в процесі соціальної взаємодії. Зростає роль рефлексії ціннісних і смислових аспектів світу людини, проблеми її вибору і самовизначення, а від неї свободи і відповідальності. Центром постмодерного дискурсу стають взаємозв'язки індивідів в локальному контексті, соціальне конструювання реальності і суб'єкт Я як система стосунків, де Я існує завдяки своїм стосункам з іншими як частина загальної картини світу, де Я-ідентичність реконструюється відносно існуючій соціальній дійсності.

- Практики є соціальною формою засвоєння і активного перетворення суспільного буття; практика структурована: з одного боку, існуванням об'єктивної структури, що впливає на практики; з іншого – соціальні агенти можуть впливати на соціальну дійсність через практики, трансформуючи структури. Методологічно прийнятним підходом в розумінні суті соціальної практики розглядаємо твердження, що соціальні практики є формою функціонування соціальних інститутів. В дослідженні будемо керуватися положенням про те, що сім'я є соціальною практикою інституту сім'ї і як практика вона є формою функціонування інституту сім'ї. В свою чергу, соціальний інститут сім'ї є формою соціальної практики, що означає їхню взаємообумовленість.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Антонова Н.Л. Социальная практика: теоретико-методологические основания исследовательского анализа/ Н.Л.Антонова// Известия Уральского государственного университета. – 2009. - №4 (70). – С.92-97.
2. Гидденс Э Устроение общества. Очерк теории структуризации. М.: академический проект, 2003. – 528 с.
3. Заславская Т.И. О субъективно-деятельностном аспекте трансформационного процесса// Кто и куда стремится вести Россию? Актеры макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса/под общ. ред. Т.И.Заславской, М., 2001.
4. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России. Новосибирск, 2001.
5. Летоимонова Н.С. Деррида и граматология// Деррида Ж. О граматологии. М.: Ad Marginem 2000, с.53.

6. Скоропанова И.С. Русская постмодернистская литература: Уч. пособие. М.: Флинта: Наука, 2001.с.8.

7. Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива ТЗЗ/Отв. ред. А.Л.Журавлев. А.В..Юревич. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – 528 с.

8. Тоффлер А. Третья волна//США - экономика, политика, идеология. М., 1982. №7, с. 99.

9. Тульчинский Г.Л. Проективный философский словарь: Новые термины и понятия (под редакцией Тульчинского Г.Л., Эпштейна М.Н.). – Алетейя, 2003.

10. Шабанова М.А. О некоторых преимуществах интеграции экономического и социального анализа институциональных изменений. Статья 1: Институты, практики, роли// Экономическая социология: электрон. журн.2006. Т.7, № 4 С.11-26, с.19.

СЕКЦИЯ 9. Психология труда, инженерная психология и эргономика

СЕКЦИЯ 10. Психология управления и организационная психология